

Ton Stumpel

Foto 1. De aanwezigheid van Zandhagedis (*Lacerta agilis*) indiceert dat aan de minimale habitateisen van reptielen wordt voldaan, maar vaak zijn de dichtheden van deze dieren veel lager dan ze bij een optimaal beheer zouden kunnen zijn (foto: A.H.P. Stumpel).

Heidebeheer moet anders voor reptielen!

Reptielen zijn in Nederland voor hun voortbestaan grotendeels afhankelijk van heide. Ze zijn bedreigd en hun leefgebied staat voortdurend onder druk. Optimaal beheer van de leefgebieden van deze dieren is hard nodig en ook hun wettelijke bescherming verplicht ons hiertoe. Dit betekent dat voor reptielen en andere specifieke heidefauna een ander beheer gevoerd moet worden. Deze bijdrage geeft aan welke overwegingen daarbij aan de orde zijn.

De Nederlandse fauna telt zeven soorten reptielen, waarvan er zes in heidehabitats voorkomen. Vier van deze soorten (in volgorde van belangrijkheid voor de droge heide: Zandhagedis (*Lacerta agilis*), Gladde slang (*Coronella austriaca*), Adder (*Vipera berus*) en Levendbarende hagedis (*Zootoca vivipara*)) zijn voor hun voortbestaan tegenwoordig bijna helemaal afhankelijk van de heide, de andere twee (Hazelworm (*Anguis fragilis*) en Ringslang (*Natrix natrix*)) komen er frequent voor. Alleen de Muurhagedis (*Podarcis muralis*) wordt in een andere habitat aangetroffen (stenen muren). Het gaat slecht met de reptielen. Zes soorten staan

op de Rode Lijst (Hom et al., 1996) en binnenkort ook de zevende en laatste. In het grootste deel van het land neemt het aantal leefgebieden af, raken die versnipperd, en worden de populaties kleiner. Slechts op enkele plaatsen is de situatie stabiel en lijkt een positieve trend merkbaar (Zandhagedis (foto 1) in de duinen; Zuidervijk, 2003). Dit laatste is geen gevolg van actief beheer voor reptielen, maar een toevallig neveneffect van maatregelen met een andere doelstelling. Door een gericht beheer zouden deze duinpopulaties nog aanzienlijk kunnen worden vergroot en hun verspreiding verder worden bevorderd. Het gangbare beheer van heide heeft vrijwel geen toevallige positieve neveneffecten op de reptielen. De meeste maatregelen zijn gericht op botanische, landschappelijke of cultuurhistorische belangen en zijn niet optimaal voor reptielen, en in veel gevallen zelfs schadelijk. Dit is niet in overeenstemming met de Flora- en Faunawet, die nadelige ingrepen in het leefgebied verbiedt (Backes & Verschuuren, 2001). De Bern Conventie (Anonymus, 1979) gebiedt Nederland zelfs om onjuist beheer te voorkomen en door een adequaat beheer van de habitat de overleving van kernpopulaties Zandhagedissen te garanderen. Veel beheerders doen erg hun best om de heide goed te beheren, maar om onduidelijke

redenen vinden de belangen van de kleine fauna bij hen geen gehoor en worden adviezen en publicaties (o.a. Stumpel, 1983, 1985) genegeerd, waardoor er onder auspiciën van natuurbescherming vele jaren onnodig schade is berokkend aan reptielen. De bedreigingen en wettelijke bescherming bieden genoeg argumenten om het beheer van reptielhabitat serieus te nemen. Er moeten gebieden worden aangewezen waar de hoofddoelstelling het beheer van reptielhabitat is. Ook voor andere dieren is dit beheer van groot belang. Veel typische diersoorten van de heide (met name een aantal zeldzame vogelsoorten en warmteminnende ongewervelde dieren) profiteren van het type maatregelen dat voor reptielen nodig is en van de schaal waarop deze dienen te worden uitgevoerd. In dit artikel wordt alleen de droge heide als reptielhabitat besproken en wordt vooral ingegaan op praktische maatregelen ten behoeve van reptielen. Het onderwerp wordt hierbij belicht vanuit de habitateisen van de reptielen.

Goede heide voor reptielen

Reptielen komen niet overal in de heide en in heidevegetaties voor en ook de dichtheden variëren. Dit heeft, afgezien van de oppervlakte en de ligging, te maken met de kwaliteit van de heide, die vooral wordt uit-

gedrukt in de mate van complexiteit van de vegetatiestructuur. Een optimaal gestructureerde heide voor reptielen kent een rijke afwisseling van hoge en lage planten, open en dichtbegroeide plekken en heeft een dikke strooisellaag. De Zandhagedis stelt aan de structuur de hoogste eisen en heeft bovendien open zandige plekken nodig om eieren te leggen. Zo'n afwisseling van hoge en lage struiken ontstaat op natuurlijke wijze, doordat uit het hart van bovengronds afgestorven heideplanten nieuwe planten ontstaan en dit proces in tijd en ruimte varieert. Bij een ontwikkelingstijd van minimaal 30 jaar kan zich zo'n heide ontwikkelen en kunnen de dwergstruwelen een hoogte van 1,5 meter bereiken (foto 2).

Gangbaar beheer

Heide maakte vroeger deel uit van een agrarisch systeem dat was gericht op productie. De huidige beheermaatregelen zijn daarvan nog steeds een afspiegeling. Maar anno 2005 is er bijzonder weinig heide over van wat er ooit geweest is en de bescherming van planten, dieren en landschap lijken daardoor met elkaar in het gedrang te komen. Planten hebben baat bij een beheer dat verschraving van de bodem nastreeft en daarvoor zijn maatregelen als afplaggen en wellicht ook maaien, branden en begrazen nuttig. De omlooptijden zijn meestal niet langer dan 10 jaar, mede omdat gevreesd wordt de vergrassing anders niet de baas te kunnen. Schaapskuddes hebben vooral een cultuurhistorische betekenis en verlangen een regelmatig verjongde heide voor hun voedsel. Dergelijke maatregelen houden een 'cultuurheide' in stand (foto 3) en verhinderen de ontwikkeling van een oude structuurrijke heide, die ik ter onderscheiding 'natuurheide' noem.

Beheer voor reptielen

'Natuurheide' is een (dwerg-) struweel en dient als zodanig te worden beheerd. Het maakt meestal deel uit van een groter heidegebied en hier gaat het om het deel met potentiële reptielhabitat. Een probleem voor beheerders is dat er vrijwel geen rijk in structuur gevarieerde heide meer in Nederland is te vinden, waardoor zij het referentiebeeld missen bij kwaliteitsbeoordeling. In Dorset, Engeland, is al 25 jaar ervaring opgedaan met het beheer van heide als reptielhabitat (Moulton & Corbett, 1999) en dit heeft daar tot een spectaculaire ontwikkeling van reptielpopulaties geleid. Door kappen en snoeien kan een struweel in stand worden gehouden, zonder dat dit zich tot bos ontwikkelt. Enige beschaduwning van de heide is niet verkeerd en een boompje om de 30 meter draagt extra bij aan de variatie in structuur. Als de beschaduwning echter te hoog wordt, dient selectief te worden gekapt, waarbij de bomen moeten worden afgevoerd zonder de planten (*Struikheide* (*Calluna vulgaris*)) te vertrappen of met machines stuk te rijden. Dit vereist een ploeg goed geïnstrueerde en gemotiveerde mensen. Mits goed georganiseerd hoeft dit niet duur te zijn. Voor dergelijke belangrijke gebieden zou de hoofddoelstelling beheer van reptielhabitat moeten zijn en behoren andere belangen daaraan ondergeschikt te worden gemaakt. Het beheer voor reptielen bestaat uit langdurig niets doen, selectief kappen indien nodig en brandpreventie. In verstoorde situaties, zoals extreme vergrassing, kan het nodig zijn om in te grijpen en dan is selectief plaggen (alleen op plaatsen waar geen heidestruiken groeien) de enig juiste optie om op lange termijn weer goede

heide te krijgen. Maatregelen als maaien, branden en begrazen zijn uit het oogpunt van reptielbeheer nooit aan de orde (Stumpel, 2004).

Begrazing wordt vrijwel overal in Nederlandse heideterreinen toegepast. Hoewel deze maatregel in hele grote terreinen in principe niet nadelig voor reptielen hoeft te zijn, is dat in de praktijk meestal wel het geval. Onderzoek naar effecten van begrazing is vrijwel niet meer mogelijk door het ontbreken van onbegraasde referentiegebieden, maar Strijbosch (2002) heeft in Midden-Limburg kunnen vaststellen dat in een onbegraasd deel van de heide 3-5 maal zoveel Levendbarende hagedissen aanwezig waren. Begrazing kan wel leiden tot afname van het aandeel ongewenste grassen in de heide en kan daarom tijdelijk van nut zijn. Deze effecten dienen nader te worden bestudeerd.

Systeembeheer versus soortbeheer

Heide is een ecosysteem en dient in principe integraal als systeem te worden beheerd om het in stand te houden. Maar de slechte toestand van veel populaties van bedreigde diersoorten op de hei en het uiterst kleine resterende oppervlak aan geschikte habitat dwingen ons tot het nemen van extra maatregelen. Deze maatregelen zouden tijdelijk kunnen zijn, totdat die populaties zich zo ver hebben vergroot en uitgebreid dat zij weer duurzaam kunnen overleven. Een voorbeeld is het uitrasteren en niet betreden van plaatsen waar kernpopulaties van reptielen voorkomen, in geval het omringende terrein integraal wordt begraasd.

Onzekerheden

Vaak wordt tegengeworpen dat zich in Nederland geen oude heide meer kan ontwikkelen vanwege de nutriëntentoevoer door de lucht, waardoor de hei wordt overwoekerd door grassen en bramen. De toekomst zal leren of dit werkelijk zo is, maar men moet daar niet op vooruit lopen door de hei nergens oud te laten worden en daarmee te verhinderen dat zich potentiële reptielhabitat ontwikkelt. Er is thans een merkbare en positieve kentering in de grootte van deze nutriëntentoevoer (van den Berg & Roelofs, dit nummer), maar mocht de situatie toch verslechteren, dan is de hei zo'n laag-productief systeem dat er alsnog voldoende tijd is om in te grijpen. Op elk heideterrein hoort een aandeel oude hei te zijn. Men zal bovendien zien dat in oude heide door de dikke strooisellaag de opslag van grassen en boompjes sterk wordt gereduceerd. Ook vergraste hei kan een belangrijke reptielhabitat

Foto 2. Oude hoge Struikheide (*Calluna vulgaris*) in Engeland (ter vergelijking: de hond is 70 cm hoog). Dit referentiebeeld bestaat niet meer in Nederland (foto: P. Edgar).

zijn. Vaak zijn dat plaatsen met veel reliëf van de bodem of met oude graspollen. Ook daar geldt dat zorgvuldig met deze structuren moet worden omgegaan.

Prioriteiten

Er is weinig geld voor fundamenteel dierecologisch onderzoek, waardoor effecten van beheermaatregelen niet kunnen worden bestudeerd. Hierdoor blijft de noodzakelijke onderbouwing van in de praktijk verkregen resultaten achterwege. Het is ook onvoldoende bekend waar de beste (grote, gezonde) populaties van reptielen in Nederland voorkomen. Lokale kennis is uiteraard aanwezig, maar er bestaat geen landelijk overzicht. Dit zou alsnog met hoge urgentie moeten worden gemaakt. Als bij wijze van spreken de top-tien bekend is, dan kunnen in ieder geval die gebieden het optimaal beschermen en beheren van reptielen als hoofddoelstelling krijgen. Daarnaast is het ook dringend gewenst om structureel in veel meer heidegebieden goede omstandigheden voor reptielen te creëren.

Literatuur

Anonymus, 1979. Convention on the conservation of European wildlife and natural habitats. European Treaty Series No. 104, Raad van Europa, Straatsburg. Aanbeveling 26, artikel 34 (1991).

Backes, C. & J. Verschuuren (red.), 2001. Natuurbeschermingsrecht 2001/2002. Richt-lijnen, verordeningen, verdragen, jurisprudentie, Nederlandse wet- en regelgeving en toelichtingen, met name rond de Vogelrichtlijn (79/409/EEG), de Habitatrichtlijn (92/43/EEG) en de CITES-verordening (338/97/EG). Sdu uitgeverij, Den Haag.

Hom, C.C., P.H.C. Lina, G. van Ommering, R.C.M. Creemers & H.J.R. Lenders, 1996. Bedreigde en kwetsbare reptielen en amfibieën in Nederland. Toelichting op de Rode Lijst. Rapport Nr. 25, Informatie- en KennisCentrum Natuurbeheer, Wageningen.

Moulton, N. & K. Corbett, 1999. The Sand Lizard Conservation Handbook. Report English Nature, Peterborough.

Strijbosch, H., 2002. Reptiles and grazing. Vakblad Natuurbeheer 41 (Special Issue): 28 - 30.

Stumpel, A.H.P., 1983. Reptielen. In Rijksinstituut voor Natuurbeheer: Natuurbeheer in Nederland, II. Dieren: 299 - 320. Pudoc, Wageningen.

Stumpel, A.H.P., 1985. Het beheer van reptielbiotopen. De Levende Natuur 86 (6): 212 - 218; 87 (1): 32.

Stumpel, A.H.P., 2004. Reptiles and amphibians as targets for nature management. Alterra Scientific Contributions 13. Alterra, Wageningen.

Zuiderwijk, A., 2003. Opmars duinhagedissen. Nieuwsbrief 27: 13. RAVON Werkgroep Monitoring, Amsterdam.

Foto 3. Jonge heide met weinig structuur (Ederheide); landschappelijk aantrekkelijk, maar geen goede habitat voor reptielen (foto: A.H.P. Stumpel).

Summary

Attention for reptiles in heathland management practice

Reptiles are a threatened group of animals in The Netherlands and their habitats are affected continuously. As heathlands form their most important habitat, an optimal nature management is needed. Traditional management measures do generally not take into account the needs of reptiles. Heathland management should aim at old mature heather of at least 30 years old. Current measures such as mowing, burning and grazing destroy the required structure of plants or prevent its development. Managers should treat the heath as a scrub vegetation, and intervene only if too much shadow urges to cut some trees. The necessity is advocated of selecting the best habitats of reptiles and practicing an optimal management at least there.

Dr. A.H.P. Stumpel
Alterra
Postbus 47
6700 AA Wageningen
e-mail: anton.stumpel@wur.nl